

УДК 340.1

ІДЕЇ РЕФОРМАЦІЇ, ДЕРЖАВА І ПРАВО

Головко О. М.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Кагановська Т. Є.,

доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна,
Заслужений юрист України

Анотація: статтю присвячено ідеям Реформації щодо суспільного співжиття людей, взаємовідносин духовної та державно-правової сфер людського буття. Розкрито політико-правові погляди головних провідників реформаційних процесів теологів і мислителів М. Лютера, У. Цвінглі, Ж. Кальвіна, їх вплив на подальше усвідомлення державно-правових явищ у протестантських країнах початку Нової історії. Простежено зв'язок доктрин Реформації із становленням ідей демократії та прав людини у Європі та США.

Ключові слова: Реформація, рівність, демократія, права людини, взаємовідносини церкви і держави, людина і держава.

Аннотация: статья посвящена идеям Реформации относительно общественного сосуществования людей, взаимоотношений духовной и государственно-правовой сфер человеческого бытия. Раскрыты политико-правовые взгляды главных лидеров реформационных процессов, теологов и мыслителей М. Лютера, У. Цвингли, Ж. Кальвина, их влияние на дальнейшее осознание государственно-правовых явлений в протестантских странах начала Новой истории. Прослежена связь доктрин Реформации со становлением идей демократии и прав человека в Европе и США.

Ключевые слова: Реформация, равенство, демократия, права человека, взаимоотношения церкви и государства, человек и государство.

Annotation: the article is devoted to ideas of the Reformation regarding people's social Cohabitation, relationships between spiritual and state and law spheres of human being. It is disclosed opinions of the main leaders of the Reformation, theologians and thinkers as M. Luther, U. Zwingli, J. Calvin, their influence to farther perception about state and legal phenomena in Protestant countries at the beginning of Modern history. It is tracked the connection the Reformation's doctrines with rising of ideas of democracy and human rights in Europe and USA.

Key words: the Reformation, equality, democracy, human rights, relations between church and state, man and state.

ДО 500-РІЧЧЯ РЕФОРМАЦІЇ

У вересні та жовтні 2017 року Україна, як і увесь християнський світ, відзначає 500-річчя однієї з найбільш важливих і визначних подій у історії людства – Реформації. 26 серпня 2016 р. Президент України П. О. Порошенко підписав Указ «Про відзначення в Україні 500-річчя Реформації» № 357/2016. У ньому, зокрема, доручалося Кабінету Міністрів України «...здійснення підготовки та випуску наукових і науково-популярних праць, присвячених 500-річчю Реформації...» Тому, в часи відзначення такої важливої дати в культурному житті Європи та Північної Америки, на нашу думку, варто звернутися до впливу ідей реформації на державно-правовий розвиток.

Реформація (від латинського *reformatio* – перетворення, виправлення) – це антифеодалний і антикатолицький рух, який у XVI ст. охопив більшість країн Західної та Центральної Європи і відобразив потреби пристосування релігії до завдань утвердження нових, буржуазних суспільних порядків; у вузькому значенні – здійснення релігійних перетворень у дусі протестантизму [1, с.304]. Незважаючи на те, що реформаційні процеси стосувалися передусім релігійно-світоглядних питань, великий, непересічний вплив вони справили і на питання праворозуміння, сприйняття держави і права з сучасних, гуманістичних позицій.

Це визнано вже впродовж низки поколінь науковців. Так, в усіх підручниках і навчальних посібниках, присвячених історії філософії права, історії політичних і правових учень, історії вчень про державу і право окреме важливе місце приділяється значенню політико-правової думки найбільш видатних діячів Реформації для подальшого розвитку держави і права. Тут можна назвати чимало відомих імен, починаючи від відомих російських науковців кінця XIX – початку XX ст. Б. М. Чічеріна та Г. Ф. Шершеневича. Це – колектив науковців на чолі з О. В. Петришиним, Г. Г. Демиденко, Т. Г. Андрусак, А. І. Кормич та інші. Зовсім нещодавно глибоку розвідку про правові аспекти Реформації опублікувала Н. М. Крестовська, а у вересні 2017 року на Закарпатті пройшла тематична конференція Міжнародної асоціації істориків права. Загалом же кількість наукових праць про Реформацію, особливо

зарубіжних, є величезною. Їх науковий огляд і розбір (при цьому лише тих, що стосуються державно-правових питань) міг би зайняти обсяг не лише наукової статті, а й монографічного дослідження.

Тому, метою цієї розвідки є з'ясування найбільш загальних, характерних рис державно-правового світогляду лідерів Реформації та його вплив на подальший розвиток поглядів на державу і право.

Пізнє Середньовіччя у Західній Європі дало людству ідеї щодо держави і права, які були звернені до людини, спрямовані на зменшення придушення її особистості католицькою церквою та світською державою. М. Падуанський і найбільш визначні лідери середньовічних християнських ересей, такі як англійський проповідник і реформатор церкви Дж. Уїткліф [2] і чеський Я. Гус [3] стверджували можливість людини спілкуватися з Богом безпосередньо, вказували, що Божа воля проявляється в людській діяльності через розум, свідомість, вказували на особистість світської та церковної влади.

Власне Реформація, як вважається, розпочалася 31 жовтня 1517 року, коли її найперший лідер М. Лютер оприлюднив свої знамениті «95 тез» проти папського засилля і торгівлі індульгенціями. Він наважився відкрито, ризикуючи життям і репутацією священика (під загрозою не лише відлучення від церкви, оголошення еретиком, а й спалення на вогнищі інквізиції) виступити проти зловживань католицької церкви [4, с.246].

Важливим було визнання всесвященства, тобто необхідності виправдання людини вірою безпосередньо перед Богом, без посередницьких дій священика, а отже цей останній не мав ніякої особливої благодаті, залишаючись і після вступу в сан такою ж людиною, як всі віряни. У цьому полягав викладений М. Лютером принцип очищення вірою. Ніхто не має переваг над собою подібними, клір нічим не відрізняється від пастви, всі стани рівноправні. Звідси – неодмінно витікає положення про рівність усіх людей перед Богом, а отже – рівноправ'я. Не бажаючи того сам, М. Лютер став біля витоків однієї з головних концепцій Нового часу – про права людини.

Цілком поділяємо твердження Н. М. Крестовської, що «...Мартін Лютер, як і його послідовники, не багато уваги приділяв власне правовим питанням: все-таки більше його цікавили питання віри. Утім, напевно, жоден теологічний дискурс не мав настільки велике значення для історичної долі права та держави, як той, що розпочався з оприлюднення 95 тез» [5].

У праці «Про світську владу» М. Лютер спробував визначити місце і роль держави і права, спираючись на Святе Письмо – єдине джерело благодаті й істини, з точки зору засновника протестантизму і його послідовників. Державу він розуміє, передусім, як легальне джерело примусу, «меч» (у світлі давньої теорії двох мечів). Резонно вказувалося, що якби «меч» суперечив Божим установленням, то Бог прибрав би його зі світу. «...Цілком ясно, якою є Божа воля: світський меч і право вкладені в руки для покарання злих і захисту благочестивих» [6, с.118].

Чимало ідей М. Лютера сформульовані під впливом вчення Августина Блаженного. Тому, він вважав, що люди поділяються на дві частини – праведників (тих, хто істинно увірував у Христа) і всіх інших. Подібно до давньогрецьких мислителів, які на чолі з Платоном вважали, що для справжніх мудреців – філософів ні держава, ні закони не потрібні, Лютер говорив те саме про істинних християн. Якби всі люди були праведниками, потреби у світській владі, королів чи князів не існувало б. Адже мета права – встановлення справедливості була б вже досягнута. Там, де чинять за справедливістю, не буде сварок і ворожнечі, а отже не потрібні суд, судді, покарання, право або «меч» (держава). Праведник за своєю волею робить більше, ніж встановлює будь-який закон. Тобто абсолютне слідування християнській етиці та моралі робить непотрібним закон, забезпечений примусом. У той же час, несправедливі не роблять і того, що приписано законом, забезпечено примусом, навіть під страхом покарання. Богослов подав своє розуміння природного права і водночас його зовнішнього, позитивного виразу: «...Потрібне право, яке б навчало, заставляло і примушувало ... чинити добро» [6, с.119] всіх інших, які ще не є праведними. Отже, право має виконувати не лише функцію примусових правил, а й бути вихователем людей у дусі християнських цінностей.

Лютеру належить відомий приклад про дерево: «Першосортне дерево не потребує ні навчання, ні права, для того, щоб приносити хороші плоди. Його природа дає те, що воно без всяких прав і вчень принесе багатий врожай. І мені видається дурною та людиною, яка напише для яблуні книжку, наповнену законами і правами, за якими вона повинна породжувати яблука, а не колючки» [6, с.119-120]. Природа людини, не осяяна світлом вчення Христового є злою і агресивною. Держава і право об'єднують їх у ціле (звісно, за Божою волею), щоб подолати і приборкати цю злість і агресивність і сприяти істинній вірі. Рівність всіх християн перед Богом логічно веде до розуміння формальної рівності людей взагалі. Це ж витікає і з ідей М. Лютера, які були спрямовані проти винятків із дії права, проти середньовічного феодалного права – привілею: «...Світська християнська влада повинна виконувати свою службу безперешкодно, не побоюючись зачепити папу, єпископа, священика: хто винен, той і відповідай» [7, с. 17]. Важливим положенням лютеранства було визнання рівності всіх станів перед Богом. Природне право він ототожнював із Боговстановленим, Божественним, незалежним від діяльності держави та професійних юристів [8, с. 132].

Іншим видатним ідеологом Реформації став швейцарський проповідник У. Цвінглі. На відміну від М. Лютера, який обстоював монархічну владу, швейцарський мислитель був прихильником аристократії, вважаючи, що будь-яка монархія рано чи пізно вироджується в тиранію. До ідей У. Цвінглі належить влаштування держави за тим самим принципом, що і реформаторська християнська община. Підтримуючи ідею аристократичного, і навіть олігархічного режиму, протестантський проповідник вважав, що монархія погана виродженням у тиранію, а демократія – у хаос [9].

Перехід до богослужіння національними мовами у ході Реформації, переклад Святого Письма на національні мови та набуття ними літературного, єдиного для всіх носіїв характеру позитивно відобразилися, стали суттєвим чинником утворення як національних держав (передусім подолання феодалної роздробленості), так і їхніх правових систем у сучасному розумінні. Крім того, завдяки М. Веберу існує думка, що професіоналізм юристів у західному світі (як і висока юридична техніка), відсутній у інших частинах нашої планети, сформувався з тих самих причин, що

й високий професіоналізм взагалі у цих суспільствах, внаслідок розвитку протестантської етики, зародженої у надрах реформаційних процесів [8, с. 54-55]. Вони почали інтенсивно поширюватися Європою.

Послідовником У. Цвінглі, який розповсюдив цю течію протестантського вчення на всю Європу, а згодом і світ, став французький проповідник, який жив у сусідній із Цюрихом Женеві, Ж. Кальвін. На відміну від М. Лютера, який виражав інтереси помірковано-бюргерських кіл прихильників Реформації, Ж. Кальвін представляв більш радикальне її крило. У центрі його віровчення постала доктрина абсолютного суверенітету Бога, тобто його верховної влади в усьому. Ж. Кальвін стверджував всевладність Божого промислу над всіма людьми. Воля Всевишнього безумовно панує над світом. Він наперед призначив душі одних людей до спасіння, інших до загибелі. Ж. Кальвін, хоча і дуже обережно, на базі Святого Письма, виклав і власні погляди на державу і право. Як і апостол Павло, і ранні богослови християнства, він вважав будь-яку владу в державі божественною. Разом з тим, беззаконня влади він засуджував і грозив їй Божою карою.

Слово «закон» Ж. Кальвін вживав у двох смислах – як Закон Божий, викладений у Святому Письмі, і закон світський, що тримає гріховних людей у покорі: «Друга функція закону така: принаймні через страх покарання стримати певних людей, яким байдужісінько до таких понять, як справедливість і праведність і вплинути на них можуть лише прямі погрози, висловлені в законі» [10]. Праворозуміння Ж. Кальвіна нерозривне з його доктриною християнської свободи. Вона полягає у добровільному, сумлінному і радісному послуху, і тоді, слідування Слову Божому звільняє людину як від примусу закону, так і від його загрози. Держава має завданням не лише охорону громадського миру, безпеки і власності громадян, але і їх благочиння, віри, захищає від ідолопоклонства. На думку богослова, держава: «стежить за тим, щоб люди могли вільно здійснювати не позначене злочинними намірами спілкування між собою; щоб порядність і скромність зберігалися серед людей. Одне слово, воно вможливає сповідування релігії у середовищі християн і зберігає людські взаємини між людьми» [10]. Судді та земні володарі повинні бути вірними представниками Бога. Ж. Кальвін також доводив, що примусовий характер світської влади зовсім не є приводом ставитися до нього без пошани.

Важливим для подальшого формування сучасного бачення держави і права стали думки Ж. Кальвіна про виборне начало. Доктрина всесвященства робила християнську общину демократично організованою, а співпадіння у ній основ як світської, так і духовної влади неодмінно переносило виборне начало з церкви на державу. Богослов так сформулював ідею виборності: «...Люди, визнані придатними для священнослужіння, призначаються за згодою і схваленням народу; крім того інші священники повинні головуєти на таких виборах, пильнуючи за тим, щоб юрба не накоїла помилок або через мінливість своїх настроїв, або внаслідок злого наміру чи своєї неорганізованості» [10]. Отже, виборність мала усвідомити з контролем з боку священників. З часом його місце посів судовий, правовий контроль – коли справа почала стосуватися державних, світських справ.

Зважаючи на те, що сучасні демократії Заходу мали у своїх початках демократичний конституціоналізм Великої Британії та США, у становленні якого велику роль відіграли ідеї Ж. Кальвіна. Цікавим є його твердження: «Бо якщо десть будуть обрані правителі ... народом, чие завдання – стримувати сваволі царів ... то я далекий від того, щоб заборонити їм чинити опір, як це велить їм їхній обов'язок, жорстокій розбещеності царів, тобто якщо вони дивляться крізь пальці на вчинки царів, які чинять насильство над простим народом, то я проголошую, що їхня лицемірна поведінка включає в себе ганебне віроломство, бо вони безчесно зраджують свободу людей, що їй вони, як їм відомо, були поставлені захищати високим розпорядженням Бога». Отже, незважаючи на Божественне визначення щодо долі людини, яке лежить в основі доктрини кальвінізму, його основоположник стверджував, що держава і право повинні слугувати забезпеченню прав підданих, їх свободі.

Найзначніші події у світовій історії XVII, XVIII, XVIII століть, у розвитку держави і права, їх осмислення у філософсько-правовій та політико-правовій думці, також пов'язані з ідейним спадком Реформації. По-перше, це антифеодальна революція у Нідерландах. Як відомо, вона проходила під гаслами Реформації, основні рушійні сили стояли під прапорами кальвінізму, «істинної віри», як стверджували його прихильники. Антифеодальний і релігійний рухи поєднувалися із національно-визвольним, спрямованим на здобуття незалежності господарські й промислово розвинених нідерландських провінцій від ортодоксально-католицької й консервативно феодальної імперії іспанських Габсбургів. Тут склалися ідейні основи Нового часу і наступного Просвітництва. При цьому, найбільш видатні нідерландські мислителі у сфері держави і права, які заклали основи класичної природно-правової теорії права та договірної теорії походження держави, належали до протестантських конфесій, перебували під ідейним впливом Реформації. Це Г. Гроцій [11] та Б. Спіноза. Їхні твори відіграли видатну, непересічну роль у становленні сучасного наукового бачення держави і права [12-13].

Г. Гроцій належив до протестантської течії армініан, яка відрізнялася від ортодоксального кальвінізму і визнавали роль волі, вибору в долі людини, зазнав унаслідок цього переслідувань, ув'язнення та еміграції. Б. Спіноза, будучи євреєм за походженням та іудеєм за віросповіданням, у своєму філософсько-правовому пошуку, під впливом тогочасного протестантського наукового оточення прийшов до світогляду, який був не лише несумісним із іудаїзмом (він був вигнаний з єврейської громади Амстердама), а й з кальвіністським вченням також. Його обвинувачували у атеїзмі, але його вчення належало до пантеїзму, що відобразилося на визначенні вченим держави і права як прояву крайньої необхідності в бутті суспільства.

Англійська революція XVII ст. також мала у якості основних рушійних сил релігійно-політичні табори, представлені різними напрямками протестантизму – переважно англіканами та кальвіністами (у Англії їх називали пуританами). Найбільш видатні діячі революційних подій у Англії були протестантами. Це і найвиразніша постать революції О. Кромвель, і видатні державно-правові мислителі того часу О. Сідней, Дж. Ліббінс, Дж. Уінстенлі. Серед протестантських течій у революційній та післяреволюційній Англії особливе місце у подальшому формуванні ідей свободи, рівності, прав людини належить квакерам. У перекладі з англійської це «третуні», так їх іронічно назвала влада за заклик їхнього лідера Дж. Фокса третіти перед Богом та його Судом. Квакери серед інших сект і

конфесій, породжених Реформацією, відзначалися гуманізмом і пацифізмом. Саме на ґрунті цього віровчення почала формуватися одна із найбільших колоній у Британській Америці – Пенсільванія, названа за ім'ям її засновника, одного з лідерів квакерів, У. Пенна. Його погляди відзначалися демократизмом, віротерпимістю, визнанням свободи віросповідання [14].

Саме те, що перші англійські колоністи у Північній Америці репрезентували найбільш радикальні, демократичні течії протестантизму, багато в чому обумовили становлення американського конституціоналізму, який призвів до створення у XVIII ст. першої нової, небаченої раніше демократичної державності, уособленої у Сполучених Штатах Америки. Вироблені послідовниками реформаційних віровчень ідеї суспільного договору, як основи створення держави, були вперше свідомо, а не на рівні історико-правових та історико-філософських припущень, втілені в угодах протестантів – переселенців про устрій їхнього життя на місцях нових поселень. Англійські колонізатори в Північній Америці діяли у конкурентному середовищі. Вони суперничали з Голландією, Францією, Іспанією. Соціальний склад переселенців був різноманітним. Тут були і селяни, і ремісники, і торгівці. Всі вони прагнули здобути на північноамериканському континенті «землю обітовану», побудувати самоврядну рівноправну для кожного з членів громаду, організовану за принципами ранніх християн [15, с. 36].

Як справедливо стверджує С. Серьогіна: «Разом із британськими переселенцями політико-правові ідеї тогочасного конституціоналізму «перекочували» за океан і були відтворені у текстах конституцій американських штатів» [16, с. 143]. Це й були ідеї, зароджені в надрах протестантської думки, яка сформувалася на хвилі Реформації. Серед зразків північноамериканського «донецького» конституціоналізму варто виділити кілька, які ілюструють вплив інтелектуального реформаційного надбання на становлення розуміння сучасного конституціоналізму, теорії демократії та прав людини.

Колонію Массачусетс пуритани називали Новим Єрусалимом Нового Ізраїлю. Сама назва показує, що це була християнська протестантська громада. З 1630 року протягом 20 років цю церкву – колонію очолював поміркований пуританин Дж. Уінтроп. Він сформував певну модель державного управління. Чиновники (магістрати) і священники спільно здійснювали адміністративні функції. Ця пуританська теократія досить швидко виродилася в авторитаризм губернатора і олігархію магістратів і священників. Дж. Уінтроп вважав, що існує два види свободи – природна, коли людина чинить, як хоче, не проводячи різниці між добром і злом, і громадянська – яка слугує лише добру [17].

Учення послідовників Реформації – індепендентів – визначало положення про священство всіх віруючих і про республіку як суспільну організацію, що забезпечила б загальне благо всіх і кожного, із рівністю і відсутністю будь-яких привілеїв. Нові переселенці повинні були, для того, щоб стати повноправними членами тієї чи християнської колонії – громади, виконати дві умови: по-перше, сповідувати пуританську (протестантську) віру й приєднатися до конвентату – установчої угоди цієї громади.

В інших колоніях було сформовано розуміння принципу віротерпимості, вільного пошуку істини, уявлення про державу як про корпорацію, покликану обслуговувати інтереси суспільства і відповідальну в усіх своїх діях перед волею більшості. Ця оригінальна політико-правова доктрина відображена в поглядах Т. Хукера і Р. Уільямса. Як було прийнято у той час у Британській Америці, Т. Хукер був одночасно і пуританським пастором, і видатним державним діячем. Багато хто в США називає його батьком американської демократії [18]. Він став автором Конституції колонії Коннектикут, яка мала назву «Основний Статут», була прийнята ще у 1639 р. і вважається першим сучасним конституційним актом у Північній Америці й світі. У цьому документі було визначено порядок виборів посадових осіб колонії та повноваження її магістратів. Т. Хукер виступав за розширення виборчих прав, скасування ценових обмежень, обмеження пуританської теократії у громадах, обґрунтовував на основі Святого Письма ідею народного суверенітету. У своїх проповідях він закликав до організації співжиття колоністів відповідно до канонів протестантської етики «Знай свій шлях, спостерігай за ним і використовуй засоби. Працюй щоб отримати з них благо...» [19, с. 137].

Р. Уільямс також був проповідником. Він стверджував, що держава отримує владу і примус лише для того, щоб забезпечувати справедливість. Уряд має свої повноваження не внаслідок застосування сили, а шляхом здорового глузду, компромісу й посередництва. Він першим у Британській Америці висловився за відділення держави від церкви і також вперше реалізував його, виступав за свободу совісті, не дотримувався характерної для кальвінізму нетерпимості до інших віросповідань, давав притулок представникам релігійних меншин у заснованому ним місті – колонії Провіденс (нині штат Род-Айленд). Це було єдине місце в Північній Америці, де могли селитися іудеї (тут було побудовано першу в майбутніх США синагогу) та католики. Світогляд Р. Уільямса був надзвичайно демократичним і гуманним для свого часу. Він одним із перших виступив проти рабства, підтримував індіанців, вивчав їх мови, виступав проти примусового хрещення [20, с. 110-114]. Р. Уільямс вважав, що справа держави – забезпечення громадянського порядку, вона не стосується релігійних питань, підтримував теорію народного суверенітету, вважав за необхідне укладання суспільного договору у вигляді конституції, а також її періодичне уточнення [15, с. 117].

Його ідеї мали суттєвий вплив на формування поглядів діячів Американської революції другої половини XVIII ст. Наслідком втілення на практиці своїх ідей Т. Хукером і Р. Уільямсом стало те, що напередодні Американської революції з 13 колоній лише засновані ними Коннектикут і Род-Айленд мали виборних губернаторів (та й ті затверджувалися англійським королем), решта призначалися Британською короною [15, с. 279]. Біля витоків конституцій інших майбутніх північноамериканських штатів також стояли проповідники та мислителі реформаційних, протестантських конфесій.

Таким чином, події 500-річної давнини, пов'язані з Реформацією, відіграли важливу інтелектуальну роль у баченні держави і права не лише в Європі, а й за її межами. Вони вплинули на формування теоретичного обґрунтування сучасного розуміння ідей свободи та рівності, рівноправ'я. Реформація з її відділенням церкви від держави, рівністю всіх людей перед Богом, відмовою від феодальних прав – привілеїв, стимулюванням

підприємництва і цивільного обігу підштовхнула подальших мислителів до формування ідей демократичного, конституційного державного ладу, прав людини і – у подальшому – верховенства права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яроцький П. Л. Реформація // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Юрид. енцикл., 1998. – Т. 5. – С. 304-305.
2. Щелокова Н. В. Учение Джона Виклифа о церкви и государстве / Н. В. Щелокова: дис. ... канд. ист. наук, 2000. – 179 с.
3. Дени Э. Гус и гуситские войны / Пер. с франц. А.Б. Ванькова. Научн. ред. Р.Ф. Иглесиас-Алонсо. – М.: Клио, 2016. – 424 с.
4. Голубкин Ю. А. Из любви к истине // Лютер М. Время молчания прошло: Избранные произведения 1520–1526 г. / Пер. с нем., ист. очерк, комментарии Ю. А. Голубкина. – Х.: Око, 1992. – С. 225-332.
5. Крестовська Н. М. Реформація церкви та реформа права (до 500-річчя Віттенберзьких тез Мартіна Лютера) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://r500.ua/reformatsiya-tserkvi-ta-reforma-prava-do-500-richchya-vittenberzkih-tez-martina-lyutera>.
6. Лютер М. О светской власти. В какой мере ей следует повиноваться // Время молчания прошло: Избранные произведения 1520 – 1526 г. / Пер. с нем., ист. очерк, комментарии Ю. А. Голубкина. – Х.: Око, 1992. – С. 113-152.
7. Лютер М. К христианскому дворянству немецкой нации об исправлении христианства // Время молчания прошло: Избранные произведения 1520–1526 г. / Пер. с нем., ист. очерк, комментарии Ю. А. Голубкина. – Х.: Око, 1992. – С. 9-94.
8. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – С. 44-271.
9. Макграт А. Политическая мысль Реформации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reformed.org.ua/2/32/12/McGrath>.
10. Кальвін Ж. Настанови в християнській вірі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://harnazvistka.com/images/stories/resurs/Text/Calvin_Jean_Nastanovy_u_khrystyanskiy_viri_4.pdf
11. Гроций Г. О праве войны и мира [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.civisbook.ru/files/File/Groziy.Kn1-3.pdf>.
12. Спиноза Б. Богословско-политический трактат [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.civisbook.ru/files/File/Spinoza_B-P_tr.pdf
13. Спиноза Б. Политический трактат [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000131/>
14. Франклин Б. Исторический очерк конституции и правительства Пенсильвании. Об уголовных законах и об обычае каперства / Франклин Б. – М.; Л.: Государственное изд-во политической литературы, 1956. – 211 с.
15. Калашников В. М. Формування інститутів держави і права в США ранньої доби (1607–1775 pp.): монографія / В. М. Калашников, В. М. Малишко; за ред. і з передмовою І. Б. Усенка. – К.: Логос, 2015. – С. 36.
16. Серьогіна С. Г. Форма правління: питання конституційно-правової теорії та практики: монографія / С. Г. Серьогіна. – Х.: Право, 2011. – 768 с.
17. Wintrop's Journal of History of New England: in 2 vols. / ed. by J. C. Hosmer. – N. Y.: Charles Scribner's Sons, 1908. – Vol. 1. – X, 236 p.; Vol. 2. – X, 260 p.
18. Минасян К. Томас Хукер. Биография [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.peoples.ru/state/religious_figure/thomas_hooker/index.html.
19. Хукер Т. Бедный, сомневающийся христианин, влекомый ко Христу / Ред. Г. В. Вязовского. – «Приди и помоги», 2004. – 137 с.
20. Левин В. История рождения нации: Соединенные Штаты Америки от открытия континента до 1801 года / Левин В. Benjamin Levin, 2015. – 396 с.